

શબ્દ

છેલ્લા તેર ચૌદ વર્ષમાં નેટ ઉપર ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું ખેડાયું છે. પ્રિન્ટ મિડિયા અને એની પહેલાં હસ્તપ્રતોમાં તો એ સદીઓથી ખેડાતું આવ્યું જ છે. પણ એ સઘળાનો પાયો શબ્દ છે, અને શબ્દનો પાયો લીપી છે. એટલે જ તો સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારો 'શબ્દના સ્વામી' તરીકે બહુમાન પામે છે.

પણ એકલો અટૂલો શબ્દ બિયારો શું કરે? બહુ બહુ તો 'અરેરે!', 'અહો!', 'વાહ!' જેવી કોઈક લાગણી વ્યક્ત કરી શકે. અથવા વાર્તામાં કોઈ પાત્ર એકાક્ષરી જવાબ 'હા', 'ના' 'ઠીક' વિ. રીતે આપી શકે. કોઈક વખત મુગ્ધાવસ્થાના નિષ્ફળ પ્રણયના અંતે, છેલ્લો પ્રેમ પત્ર લખતી પ્રેમિકા કે પ્રેમી લાગણીઓના ડૂમાના ઓથાર હેઠળ કશું જ લખી ન શકે અને કોરા કાગળમાં સૂકાયેલાં આંસુઓના ડાઘા માત્ર જ એના કાળાડિબાંગ ચિત્તની યાડી ખાય. એક પણ શબ્દ વિના લાગણીની અભિવ્યક્તિ ઉપસી આવે.

બે ચાર શબ્દો ભેગા કરીએ તો વ્યાકરણની ભાષામાં 'શબ્દ સમૂહ' બને પણ એનું સાહિત્ય હોય ખરું? કદીક વાર્તાકાર કોઈક વાતનો ભાર દર્શાવવા આમ લખે ' ધોર અંધારી, કાજળ કાળી રાત' કે પછી 'ફૂલ ગુલાબી વાસંતી વાયરાની લહેરમાં....' અને વાક્યના બાકીના ભાગ માટે વાચકને જ સ્વૈર વિહાર કરવા દે ! પણ એનો વપરાશ અત્યંત સીમિત જ ને?

એ સિવાય એકલા અટૂલા શબ્દની ખાસ હસ્તી ખરી કે?

જો કે, છેક એમ નથી. લલિત સાહિત્યમાંના શબ્દો માનવ મનની લાગણીઓ અને સંવેદનાઓનાં દર્પણ ભલે હોય; એમની પોતાની પણ હસ્તી તો છે જ ને? લો ને! શબ્દકોષના થોથાં ઉથલાવો – એમની સેના સેવા માટે તત્પર ખડી હોય જ છે ! એમાં ડૂબેલા રહેતા રસિક જણ પણ હોય છે.

તો આવા રસિયાઓની ખ્યાસ બુઝાવવાનો આ નાનકડો પ્રયાસ છે.

સાહિત્યથી અલગ ...કેવળ શબ્દની રમતો

૧. વ્યુત્પત્તિ

શબ્દનું મૂળ ગોતવું એ નદીના મૂળ ગોતવા જેવું સાહસ છે. એમાં ભાષાશાસ્ત્રીઓને તો રસ હોય જ. પણ સામાન્ય માણસો પણ આવો રસ ધરાવતા હોય છે. બે દાખલા ...

ભાયાણી સાહેબના પુસ્તકમાંથી –

અંગૂઠો - અંગ લુછવાનો કપડાનો ટુકડો – સંસ્કૃત – અંગોચ્છ – પ્રાકૃત – અંગપુન્ઘય

અને....

સૌના મોંમાં રસના શેરડા વહેવડાવે તેવો, સત્યનારાયણનો લસવસતો શીરો મૂળે ઈરાનની વાનગી છે – ફારસી શબ્દ !

૨. સમાનાર્થી શબ્દો

પાણી, નીર, જળ, અંબુ, ઉદક, વારિ

૩. અનેકાર્થી શબ્દો

કોણ (પ્રશ્ન કે ખુણો?), ગણ (આંકડા કે શિવજીના?), ગયા (ગયા ગયા?!), ગોળ (ભુમિતિનો કે ખાવાનો?), જાન (લઈ લીધો , કન્યાને ઘેર પહોંચી)

૪. વિરોધાર્થી શબ્દો

સદ - અસદ, મિલન- વિદાય, સર્જન – વિસર્જન, ઊંચું – નીચું વિ. વિ.

૪. અર્થનો અનર્થ

પૂજ્ય ગાંધીજીએ સમાજના છેવાડાના અંત્યજોને બહુમાન આપવા 'હરિજન' શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો . તેમના સામાયિકનું નામ એના પરથી રાખ્યું. પણ, એમના હતા હતામાં જ એ તિરસ્કાર વાયક શબ્દ બની ગયો.

'નબીરો' - આ શબ્દ પુત્ર, પૌત્ર કે એવા સંતાન માટે છે. શબ્દકોશ પ્રમાણે એનો એક અર્થ તો 'ભાગ્યશાળી' પણ થાય છે. પણ આપણે કોઈને 'નબીરો' કહીએ તો ગાળ જેવું કેમ લાગે છે?!

આવી શબ્દ રમતોમાં રસ ધરાવતા સૌને વંદન...